

Meghalt a latin,
éljen a latin!

WILFRIED STROH

MEGHALT A LATIN,
ÉLJEN A LATIN!

EGY NAGY NYELV
RÖVID TÖRTÉNETE

Fordította:
DÉVÉNY ISTVÁN

TYPOTEX

Budapest, 2011

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kötet megjelenését a Nemzeti
Kulturális Alaprogram támogatta.

Die Übersetzung dieses Werkes
wurde von Goethe-Institut aus
Mitteln des Auswärtigen Amtes
gefördert.

A fordítás a következő kiadás alapján készült:
Wilfried Stroh: *Latein ist tot, es lebe Latein!*
© by Ullstein Buchverlage GmbH, Berlin.
Published in 2007 by List Verlag

ISBN 978 963 279 422 8

Témakör: *latin nyelv, nyelvtörténet*

Hungarian edition © Typotex, 2011
Hungarian translation © Dévény István, Typotex, 2011
A külön nem jelölt verseket © Adorjáni Zsolt fordította.

Szerkesztette:
Jutai Péter

A szerkesztésben közreműködött
és a fordítást az eredetivel összevetette:
Adorjáni Zsolt, Juhász Erika, Mayer Gyula
(MTA Ókortudományi Kutatócsoport)

TARTALOM

<i>Praefatio</i>	7
Előszó	9
<i>Introitus</i> – Mire jó a latin? Mire jó ez a könyv?	11
<i>Ab ovo!</i> – A latin kibújik a tojásból	17
<i>Litterae Latinae</i> – A latin irodalmi nyelv születése	27
<i>Non hominis nomen</i> – Cicero, a csoda	45
<i>Spes altera Romae</i> – Vergilius varázsa	63
<i>Saeculum Augustum</i> – Róma költői a hatalom vonzásában	79
<i>Urbi et orbi</i> – A latin mint világnyelv	95
<i>Mors immortalis</i> – A latin halála és halhatatlansága	106
<i>Ciceronianus, non Christianus</i> – Latinul tanulnak a keresztények	123
<i>Medium aevum</i> – Milyen sötét volt a latin középkor?	139
<i>Studia humanitatis renata</i> – Cicero nevében indul az újkor	155
<i>O saeculum! o litterae!</i> – A múzsák átkelnek az Alpokon	173
<i>Res et verba</i> – Reformáció és a latin humanizmus	192
<i>Frangito barbitum!</i> – A jezsuiták és Amor	213
<i>O tempora o mores!</i> – A latin kimegy a divatból	233
<i>Non vitae sed scholae?</i> – Latin tánciskola az ipari társadalomban	255
<i>Romani an Germani?</i> – Latin a császárság idején és utána	278
<i>Loquamur Latine!</i> – Az élő latin	297

<i>Epilogus</i> – A latin varázslatos erejéről	315
Utószó	322
<i>Appendix</i> – Függelék	325
<i>Pronuntiatio</i> – A latin kiejtés (Jutai Péter)	327
<i>Tabula temporum</i> – Kronológia	335
<i>Catalogus librorum</i> – Tájékoztató irodalomjegyzék	350
<i>Notulae</i> – Jegyzetek	352
<i>Index nominum</i> – Névmutató	365

PRAEFATIO

Historiam latinae linguae ut adumbrarem, auctor primus erat Nicolaus Piper bibliopola Monacensis, homo, ut nomen ipsum piperis indicat, valde conditi ingenii, cuius memoria non evanescet. Cui equidem olim, plus promisi quam eheu! praestare tum potui. Atque idem annis fere quindecim post me rogavit Iulica Iaenica Berolinensi, cui negare non ausus sum. Conatus sum igitur, quod pauci antea, fata eius linguae quam unice amo quaeque linguarum regina dicitur ab ipsis incunabilis usque ad tempora nostra persequi, quibus multi eam abiciendam et sepeliendam ut mortuam censent. Quibus ego strenue adversor, cum optimo iure affirmo eam linguam non nunc, sed duo milia abhinc annorum vita defunctam esse, eam autem mortem, si mors omnino dicenda sit, quasi aeternae vitae ac pulchritudinis fuisse causam.

Quod cum agerem, maxime Germanorum civium commodis consulere volui. Quae in sententiis Latinis afferendis ubique et eum usum scripturae adhibui qui nunc in Germania praevalet et Germanicam versionem sive translationem addidi. Quae semper mea putanda est, nisi alius fons indicatur. Ac versus versiculis Teutonicis reddendos esse censui, ut qui Latini sermonis minus periti essent imaginem dumtaxat quandam aut umbram Latinae venustatis deprenderent. Etiam in rebus ipsis eligendis inde a tempore renascentium litterarum magis ad Germanicam quam ad ceteras terras animum adhibui. Ignoscant igitur mihi Hispani, Francogalli, Angli, Poloni quoque et Hungari, quod qui ex eorum populis heroes Latini extiterunt hic minus commemorantur, quod plus dico de Lutero quam Calvino, de Hutteno quam de Mureto, de Baldeo quam de Sarbievio. Non omnia possumus omnes, ut ait Vergilius. Meum autem non putabam quam plurimorum nomina decantare, sed paucis exemplis diligenter electis ipsius linguae magis historiam demonstrare.

I nunc, libelle, et omnibus nuntia linguam Latinam, dummodo patiantur, vivere et vigere!

ELŐSZÓ

A terv, hogy röviden vázoljam fel a latin nyelv történetét, eredetileg egy müncheni könyvkiadónak, egy „borsos” észjárású (ezt a neve is jelzi: bors latinul *piper*) embernek, Klaus Pipernek köszönhető, akinek emléke bizonyára sokáig fog még élni. De jaj, annak idején többet ígértem, mint amire képes voltam. Talán tizenöt év elteltével Julika Jänicke írt Berlinből, s levelében ugyanezzel a kéréssel fordult hozzám. Ezt már nem mertem visszautasítani. Elhatároztam tehát, hogy követni fogom annak a nyelvnek sorsát, amelyet olyannyira szeretek, s amelyet a nyelvek királynőjének szokás nevezni – követni a kezdeti időktől a mai napig, bár sokan mondták, hogy kár a fáradságért, holt nyelv, el kell temetni. Keményen szembeszálltam ezzel a véleménnyel: határozottan állítom, hogy ez a nyelv nem most, hanem 2000 évvel ezelőtt szűnt meg élni, de halálának (ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni) köszönhető örök élete és maradandó szépsége.

A terv megvalósításakor elsősorban német honfitársaimat tartottam szem előtt. A latin idézeteknél azt az írásformát alkalmaztam, amely a német nyelvre érvényes, s mindet német változattal vagy fordítással láttam el. A fordításra, ha külön nem jelöltem meg, minden esetben magam vállalkoztam. Megkísértem azt is, hogy a latin verseket német versformába öltöztessék, hogy azoknak, akik a nyelvet nem ismerik, legalább halvány sejtelmük legyen a latin vonzerejéről. Az anyag kiválasztásában is, legalábbis a reneszánsz idejétől, inkább a németeket tartottam szem előtt, kevésbé más országok latinistáit. Bocsássanak meg nekem ezért a spanyolok, franciák, angolok, de még a lengyelek és a magyarok is, ha népük múltbeli latin hőseire kevésbé figyeltem, ha inkább Luthert idéztem és nem Kálvint, s inkább Huttent és nem Muret-t, Baldét és nem Sarbiewskit szerepeltetem. Vergilius

mondja, hogy „lehetetlen, hogy mindenki mindenre képes legyen”. Véleményem szerint nem az a feladat, hogy nevek sokaságát szerepeltessem, hanem hogy gondosan válogatott példák segítségével bemutassam a latin nyelv történetét.

Menj utadra, könyvecske, hirdesd mindenkinek, hogy a latin nyelv – ha hagyják – él és virul.

INTROITUS:

MIRE JÓ A LATIN? MIRE JÓ EZ A KÖNYV?

Num discendum Latine? Tanuljon a gyermekem latinul? Ez legyen számára az első idegen nyelv? Nem lenne ésszerűbb, ha érvényesülése érdekében az aggallal kezdené?

Ha ma ez a kérdés egyáltalán felmerül, jóakarató barátok és ismerősök olyan bizonyítékokat sorakoztatnak fel, amelyek feleslegessé tesznek bárminemű vitát. Te jó ég, mondják, mi haszna van annak, ha valaki egy holt nyelvet, a régi rómaiak nyelvét tanulja, hiszen nincs ma senki, aki ezen a nyelven beszélne – kivéve talán XVI. Benedek pápát és néhány hozzá közel álló bíborost. Hamiskás mosoly kíséretében még hozzáfűzik: nagyszerű nyelvi műveltségével ez az ifjú elmehet a Vatikánba, s néhány maradék latinistával értekezhet híres-neves enciklikák, például a *Deus est caritas*, vagy a *Humanae vitae* témáiról. Egy fecske viszont nem csinál nyarat, a gazdag latin múlttal rendelkező országból, Bajországból való pápa nem fog életre kelteni egy holt nyelvet. *Requiescat in pace* – a latin nyugodjék békében. Persze (újabb kacsinás kíséretében) hozzáteszik: *De mortuis nil nisi bene* – halottakról jót vagy semmit.

Vannak ugyanakkor másfajta barátok is, a „humanisták”, akik hevesen tiltakoznak. Mi az, hogy holt nyelv? A latin tovább él az újlatin nyelvekben, az olaszban, franciában, spanyolban stb. Ezekben nem is szabad mást látnunk, mint a ma valóságosan létező latint. Mindenkit, aki ezekkel a nyelvekkel komolyan foglalkozik, kényszeríteni kellene, hogy tanuljon latinul.

Az is igaz, hogy még a félig-meddig „újlatin” nyelvekben – mint például a világhuralomra törő angolban, sőt még a németben is – erőteljesen jelen van a latin. Igaz ez a magyarra is. Nem csupán a némileg megszokott idegen kifejezésekben, mint a matúra

[érettségi] mögött a *maturus* (érett), vagy az kántál [énekelve szaval] mögött az *canere* (énekel) szó. Divatos szavakat is fel lehetne hozni, mint például digitális – *digitus* (ujj, ujjhegy), diskurzus – *discursus* (ide-oda futás), globalizáció – *globus* (gömb, földgömb). Ilyen, s ezekhez hasonló szavak sokaságában jól felismerhető a latin mag, sőt olyanokban is megjelenhet, amelyek tősgyökeres német szavaknak tűnnek: Kelch – *calix*, vagy – ha pusztán k betűs szavakat sorolunk – Keller – *cella*, Kelter – *calcatura*, Kerker – *carcer* és Kessel – *catillus*...*

A latin ma leginkább a modern nemzetközi tudományos terminológiában él tovább, s már ebben a mondatban is két latin eredetű elemet fedezhetünk fel: terminológia: *terminus* – határ(kő); modern: kései latin *modernus* – új, nemrég történt. Vitán felül áll, hogy egyetlen tudomány sem tud lemondani arról, hogy szókincsét a latin nyelv kincsesházából gazdagítsa. A latin emiatt távoli kultúrkörökben is – Kínában, Indiában, Japánban – megjelent. Aki komputert használ (lat. *computare*), aki formattál (lat. *forma*), defragmentál (lat. *de* és *fragmentum*), vagy csupán valami szöveggel, textussal dolgozik (lat. *textus*) érinti a latin nyelv világát. A közelmúltban hangzott el a *Legyen ön is milliomos!* című televíziós műveltségi vetélkedő műsorvezetőjének a szájából az a kijelentés, hogy a klasszikus nyelvek alapos elsajátítása hozzájárulhat, hogy valaki milliomos (lat. *mille*) legyen. *Sapienti sat*¹ – a bölcsnek ennyi is elég. De okos ember valószínűleg nem pusztán ezen az alapon kívánja, hogy a lánya latinul tanuljon.

A korunkban igen hatásos reklámszövegek sem ódzkodnak attól, hogy a latin nyelvet szolgálatukba állítsák. Cicero egyik beszédének hagyomány szerinti címe, *Pro domo* (*Saját háza ügyében*, melynek valódi címe *De domo sua*), közmondássá vált, és olyan emberrel kapcsolatban használják, aki saját érdekében szónokol. Először egy kávé árúsító cég élt ezzel a kifejezéssel – megváltoztatva eredeti jelentését – amikor a *Pro domo* szavakat

* A német szavak jelentése sorban: kehely, pince, börtön, katlan – *a szerk.*

választotta márkanévként. Újabban a világhálón két, ingatlanokat közvetítő iroda is a *Pro domo* szlogent alkalmazza, továbbá egy coaching & consulting területen működő cég, egy tervező-vállalat, egy kórház belső használatra szánt folyóiratának címe, több különböző egyesület, többek között egy, a homoszexuális házasság legalizálása ellen küzdő társaság: *Pro domo – contra homo!* Itt egy különös „szómester” állhat a háttérben, mert a *homo* (ember) semmiképpen sem jelenthet homoszexuálist, s ha már, akkor nyelvtanilag helyesen a *contra hominem* formát kellett volna választani.

A *Pro domo* ekkora sikere óta szinte nincs egyetlen latin szó sem, amelyet ne lehetne a *pro* szócskával díszíteni, elegáns áruvédjegyben vagy egyesület megnevezésében szerepeltetni. Legkedveltebb a *Pro arte* (A művészetért). Körülnézhetünk a világhálón: közel száz egyesület, hangversenyiroda, zenekar, kórus, hangszergyár, galéria, múzeum, tánciskola díszíti megnevezését ezzel a kifejezéssel. Ki kételkedik még abban, hogy a latin nyelvnek ma is jut szerep, s hogy meglehetősen tekintélye van?

Kérdés viszont, elég mindez, hogy a latint élő nyelvnek nevezzük, s igazoljuk, hogy érdemes megtanulni? Az ellenfelek ezzel a kérdéssel támasztják alá álláspontjukat. Nem volt-e a német orvosi karok közel negyven évvel ezelőtti döntése ésszerű, amikor az orvosnövendékek számára kötelező latint, ha nem is vették ki teljesen a tananyagból, de pusztán az orvosi terminológiára összpontosító kurzussal helyettesítették? Nem kétséges, alapszinten csak el kell igazodnia a latin szavak világában annak, aki az agyban (*cerebrum*) jelentkező cerebrális panaszokat meg akarja különböztetni az altest (*abdomen*) abdominális problémáitól. De vajon szükséges-e ehhez tudni, mi az *ablativus absolutus*, mi az *accusativus cum infinitivo*, tudni kell-e, hogy mi a különbség a *gerundium* és a *gerundivum* között? Ez túlságosan nagy vesződségnek tűnik. *Oleum et operam perdimus*² – veszendőbe megy az olaj meg a fáradság.

De erre is rá lehetne kontrázni (lat. *contra*). Nem lehet véletlen, mondják egyesek, hogy alapos statisztikai vizsgálat kimutatta: a latinul tanulók minden más tantárgyban általában jobb eredményt érnek el, sőt más idegen nyelveket is gyorsabban sajátítanak el, mint társaik. Nem alaptalan a mondás, hogy a latin nyelv tanulása által jobban fejlődik a logikus gondolkodás képessége – talán azért, mert ez a nyelv nagyon logikus felépítésű, esetleg azért is, mert egy (látszólag) holt nyelvben lehet legtisztábban felismerni a nyelv grammatikai rendszerét. Általános tapasztalat, hogy aki latint tanult, könnyebben tanul idegen nyelveket. *Ab uno disce omnes!*³ – itéld meg egyetlen / Egy tettből valamennyit!

Különb is, a latin nem csupán a Vatikánban használatos. Bizonyítékul ismét csak elegendő barangolni egyet a világhálón, az egyre szaporodó latin chatszobák – *greges garrulorum* – világában. Érdemes mindenekelőtt felfigyelni a finnek példájára. 2006-ban ők voltak az Európai Unió elnökei, s azóta – 1999 után másodszor –, hetente jelentetnek meg egy latin újságot (*Conspectus rerum*, www.eu2006.fi). Szeretnék elérni, hogy az angol mellett a latin legyen az EU második hivatalos nyelve, így talán úrrá lehetne lenni Európa bábeli nyelvzavara felett. *Delirant Fenni?* – megbolondultak a finnek? Nem valószínű. A nemzetközi mérésben jelentős tekintéllyel rendelkező PISA-teszt szerint ők állnak első helyen.

Mi ez a finn hengegés? – kérdezik most a latin ellen zúgóldók. Pedig PISA ide vagy oda, hengegőkkel a mi táborunkban is gyakran találkozunk. Aki jobbnak akar mutatkozni, mint amilyen, dicsekedni akar műveltségével, az olyan latin frázisokkal kábítja hallgatóit, amelyeket ő sem ért igazán. Vagy éppen Cicerót idézi, *Quo usque tandem Catilina...* Nem csoda, hiszen már a rómaiak is beképzelt arisztokraták voltak. Ma arra való a latin, hogy megnehezítse az érvényesülést azoknak, akik alacsonyabb társadalmi rétegből származnak. Miért állítják fel oly sok szaktudomány esetében a latin nyelvsorompót? Azért, hogy a fino-

mabb emberek maguk között maradhassanak. *Odi profanum volgus et arceo*⁴ – Gyűlölve mondom, hátra hitetlenek!

A latin szerelmese szerint a helyzet éppen ellenkező. Régóta igaznak bizonyult, hogy a latin nyelv tanulása, s az ezzel kapcsolatos fordítói feladatok segítenek jobban eligazodni anyanyelvünkben (erősítik az anyanyelvi kompetenciát), és segítik a társadalmi érvényesülést az alulról jövőknek. Arról se feledkezzünk meg, hogy éppen az előbb említett Cicero egyszerű sorból származott, innen indulva mint self-made man (*homo novus*) jutott a kormányzás szintjéig. Ő volt az is, aki megalkotta az emberiség (*humanitas*) és az emberi méltóság (*dignitas hominis*) fogalmát – őt követően váltak ezek a fogalmak a civilizált emberiség közkincsévé. Elsősorban azért kell tanulnunk latinul, hogy őt és az ókori Róma mértékadó filozófusait, például Lucretiust, Senecát, Szent Ágostont (meg sem említve a költőket, történészeket) megérthessük. Nem csupán arról van szó tehát, hogy néhány idézettel tudjuk kidekorálni (*decoro*) előadásunkat. *Ad fontes!* Vissza a forrásokhoz!

De ezek legtöbbször németül vagy angolul, vagy más modern nyelven is olvasható, mondják a kételkedők. Ki hajlandó magát csupán azért gyötörni, hogy ezeket eredetiben olvassa?

Mintha a fordítás helyettesíthetné az eredetit! A modern nyelveknél ez félig-meddig igaz lehet, hiszen sokuk között jelentős hasonlóságok fedezhetők fel. Más a helyzet a latin esetében, amelynek fogalomkincse és nyelvi szerkezete olyannyira eltér az általunk ismert nyelvekétől. Nem is beszélve arról, hogy nem készült minden jelentős írói műnek fordítása. Hivatkozhatunk éppen Ágostonra, az ókori latin világ legjelentősebb gondolkodójára, aki hatalmas latin életművel ajándékozott meg bennünket, de ennek csupán kis része érhető el fordításban. Továbbá, hiszen a latin nem csupán az ókor nyelve, milyen kevés olvasható mai nyelven a középkor és újkor legnagyobb latinistáitól – említjük meg pusztán Aquinói Tamás, Petrarca, Boccaccio, Erasmus,

Melanchthon, Leibniz nevét! De még ez a névsor is milyen nyúlfarknyi a fel nem sorolt írók-alkotók táborához viszonyítva.

Satis superque! Ennyi bőségesen elég. Tovább lehetne még sorolni az érveket, miért érdemes latinul tanulni – s bizonyára néhányat ki lehet találni ellene is. Tény, hogy több mint négyszáz év óta vitatkoznak erről a témáról; szép kis gyűjteményt lehetne összeállítani az érvekből. Ezt a vitát nem akarom folytatni, legalábbis nem közvetlenül. Ebben a könyvben nincs arról szó, miért hasznos a latin. A haszontól függetlenül inkább meghatározó lényegével, igazi természetével, más szóval a latin nyelvben rejlő varázserővel fogunk foglalkozni.

Magát a nyelvet a maga teljességében – néhány kifejező példától eltekintve – természetesen nem tudjuk bemutatni, nem is kell. Kiváló latin nyelvkönyvek állnak mindenki rendelkezésére. Inkább történetéről, bizonyos szempontból életrajzáról lesz szó. Honnan származik? Mi lehet az oka, hogy ekkora jelentőségre tett szert? Két és fél ezer év folyamán mi volt a sorsa? S mindezekelőtt: mikor és milyen értelemben halt meg – ha egyáltalán meghalt? El kell ismernünk, hogy a latinnak különös módon sikerült túlélnie a saját halálát és ily módon halhatatlanná válnia.

Azt mindenképpen be kell látnunk, hogy a latin nyelv – legalábbis a jelen időkig – a legsikeresebb nyelv a világon (*regina linguarum*). Életrajza az európai történelem lenyűgöző személyiségeivel és eseményeivel teremt kapcsolatot, s olyan változatos és izgalmas, mint egy kalandregény. A szerző számára igazi örömet jelentene, ha egy-egy olvasója beleszeretne eme biográfia hősébe, s jelentkezne a legközelebbi latin nyelvkurzusra.

Legite! Olvassátok!

Operae pretium erit! Megéri a fáradozást!

AB OVO!

A LATIN KIBÚJIK A TOJÁSBÓL

Ab ovo, kezdem a tojással, mondjuk, ha valamiről az elejétől fogva szeretnénk beszámolni. Miért? Talán mert a rómaiak felismerték, hogy a tojás előbb volt, mint a tyúk? Téves feltételezés. Horatiustól, a költőtől eredeztetik ezt a mondást: Homéroszt azért dicsérte meg, mert az *Iliás*ban elmondja a trójai háború történetét, de nem *ab ovo*, hanem *in medias res*,¹ rögtön a dolgok közepébe vágva. Az a tojás, amellyel *nem* kezdte el beszámolóját, nem más, mint a Léda és a Hattyú – illetve az istenatya Zeusz – közötti szerelmeskedés eredménye, amelyből azután a szép Helené bújik ki, aki miatt – nem kétséges – kitört a trójai háború. Ez mind benne rejlik az *ab ovo*ban – de még más is. *Ab ovo*, vagyis tojással (mint hors d'oeuvre) kezdték lakomájukat a rómaiak. A két szó sikerét talán ennek a többsíkú jelentésnek köszönhetette.

A LATIN NYELV LATIUMI HÁTTERE

Jelen pillanatban azonban ne Horatiust hallgassuk, kezdjük inkább *ab ovo* a latin nyelv eredetével. Először nem Róma, hanem – ahogy neve is jelzi – Latium tájegység nyelve volt, ahol Róma csak lassan jutott vezető szerephez. De megnevezése mindvégig *lingua Latina*, illetve *sermo Latinus* maradt, senki sem beszélt *lingua Romaná*ról, vagy valami hasonlóról. Ugyanakkor hozzá kell fűznünk, hogy a valóban hibátlan latint a rómaiak alakították ki. Egyik legnagyobb nyelvészünk, a Cicero korában élő tudós, Varro ezt így fogalmazta meg: *Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam*.² „(Igazi) latinon a nyelvnek a római nyelvváltozat szerinti hibátlan használatát értjük.” Amennyiben

szűkebb értelemben a sajátos Róma városi kiejtésről volt szó, ami csak római ajkon szólal meg, akkor *urbanitas*ról, a „város hangjáról” beszéltek.

Milyen háttérből jött ez a „latinus” jellegzetesség? A mai nyelvtudósok szerint indogermán, indoeurópai nyelv. Némi hasonlóság fedezhető fel a germán nyelvekkel (összehasonlítva: *pater – Väter – father*) – de mindenekelőtt a göröggel (*pater – patér*). A görög oly közel áll hozzá, hogy a Rómában élő görög történész, Halikarnasszosi Dionüsziosz azzal az elmélettel állt elő, hogy a latin nem más, mint görög dialektus, nyelvjárás, amely más itáliai nyelvek hatására romlott el.³ A rómaiak ezt másképp látták, őseredetinek tartották nyelvüket.

Hallgassuk meg nemzeti költőjüket, Vergiliust, aki *Aeneis* című eposzában mesélte el Róma őstörténetét. Trója bukása után a harcokat túlélő Aeneas sorstársak, túlélők kis közösségével érkezik Latiumba. Együtt teremtik meg a feltételeket Róma megalapításához (erre azonban csak négy és fél évszázad után kerülhet majd sor). Aeneas Latiumban egy király, Latinus fogadja, aki a latint láthatóan már nevében hordozta, s aki népével, a „latinokkal” (*Latini*) együtt magától értetődően latinul beszélt. Ugyanakkor semmi jele annak, hogy a külföldi Aeneasszal kommunikációs problémái lettek volna – aki pedig Kis-Ázsiából érkezett, tehát valószínűleg (ha szabad ilyen tréfás megjegyzést tennem), valami őstörök nyelven fejezhette ki magát. Homérosz sem látott semminemű problémát abban, hogy trójaiak és görögök tolmács nélkül érintkezzenek egymással.

Vergilius ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a trójaiak nyelve más, mint az őslakosoké. Az eposz végén ugyanis Iuno istennő aggodalmát fejezi ki, hogy a latinok trójai befolyás alá kerülnek, s nem csupán nevüket és öltözködési szokásaikat, de saját nyelvüket is elfelejtik. Férje, az istenek atyja, Iuppiter azonban megnyugtatója: a latinok (itt ausoniaiak*) fogják meghatározni a kultúrát, tehát az uralkodó nyelvet is:

* Ausoniaiak – Itália őslakosainak először Vergiliusnál előforduló költői megnevezése.

*sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
utque est nomen erit; commixti corpore tantum
subsident Teucri.* morem ritusque sacrorum
adiciam faciamque omnis uno ore Latinos.*

Ősi szokásait, ős nyelvét csak tartsa meg auson
Néped, e névvel együtt, és olvadjon velük össze
Teucus törzsünk is. Törvényt, vallást pedig adni
Én fogok és egyesítem mind egynyelvű latinná.⁴

Közös vallás (*sacra*), közös nyelv (*os*): erre az alapra épül ez a kulturálisan sokszínű nép, amelynek Iuppiter más helyütt örök uralmat ígér a világ felett. A nyelv azonban nem az, amelyet Trójából hoztak, hanem Latium nyelve: a latin.

A latin nyelv eredetének vizsgálatában tehát még egy lépést tehetünk visszafelé. Vergiliusnál a latinul beszélő Latinus király apja Faunus király. Földi léte után megistenül, az erdőkben lakik, jóserenje van, s szükség esetén fiának hasznos tanácsokat osztogat. Ennek a gondolatnak az alapját egy később keletkezett történelmi elképzelés teremtette meg. A latinok eredeti meggyőződése szerint nem egy, hanem több faun létezik – *Fauni*. Ezek isteni lényeknek képzelt erdei manók, akik láthatatlanok. Elrejtőznek a bokrokban, de időnként – elsősorban a római történelem válságos pillanataiban – megszólalnak.

Ha ma faunokról hallunk, akkor kecskeszarvú, bakkecskelábú lényekre gondolunk, amelyek fékezhetetlen, „fauni” sóvárgással veszik üldözőbe a nőket. Ez későbbi elképzelés, háttérben két költő, Horatius és Ovidius áll. Összekeverték a latiumi faunokat a görög képzelet által szült bakkecskeszerű Pan istennel. Az eredeti, valódi faunoknak nincs alakjuk, ugyanakkor nagyon erkölcsösek. A természet szellemei alapján véve csupán

---

* Jelentése: csak testükben, nem nyelvükben egyesülnek a népek. Ennek a folyamatnak a során a trójaiak (*Teuceri*) egy nagyobb egységbe fognak beleolvadni.

hangjuk által léteznek, életterük pedig Latiumra korlátozódik. Joggal tartjuk ezeket a faunokat a legelső latinul beszélő, sőt latin nyelven verseket költő lényeknek. Így gondolta már Ennius, a költő is, aki olyan verssorokról írt, amilyeneket régen a faunok és jósnők énekeltek, vagyis *quos olim Fauni vatesque canebant*.⁵ A költészet különösen ősi formáját jelölte így.

Vergilius Iuppiterének némileg igaza van, amikor idézett, a nyelvre vonatkozó szavaiban a latiumbelieket itáliaiaknak (*Ausonii*) nevezi. A latin nyelv arra volt hivatva, hogy elsősorban Itália közös nyelve legyen. Ahogy növekedett Róma hatalma, úgy vált lassan kizárólagossá a rómaiak nyelve, és az Appennini-félsziget népeit visszaszorult. Már legkorábbi latin nyelvemlékeink egy része sem Rómából való. Általános fölfogás szerint időben az elsőnek egy, az etruszk Praeneste, a mai Palestrina közelében talált fibula (díszcsat) számít. Felirata a Kr. e. 6. századból való, és görög betűkkel a következő szöveg olvasható rajta:

*manios: med: fhe: fhaked: numasioi*⁶

„Modern” latinra fordítva ez így hangzik: *Manius me fecit Numerio*. (Manius készített engem Numeriusnak.) A csat tehát megszólal, ahogyan ez görög epigrammákból ismerős lehet. Ezt mondják legalábbis az indogermán nyelvek tudósai, akik különösen attól vannak elragadtatva, hogy a perfektumot a kezdő szótag kettőzése fejezi ki – *fehaced* –, mellyel szemben *fecit* későbbi keletkezésű. Lelkesedésüket némileg beárnyékolja, hogy a közelmúltban felmerült a gyanú: ezt a feliratot a 19. században egy archeológus hamisította.

RÓMA MEGHÓDÍTTJA A VILÁGOT

Krisztus előtt 338-ban Róma hatalma alatt végérvényesen egyesült Latium. Ezt követte a makedón Pürrhossal a dél-itáliei – a

görög kultúrövezetbe tartozó – területekért folytatott háború, amelyben a makedón király nevezetes „pirruszi győzelmeit” aratta. Ezután következett az afrikai Karthágóval folytatott harc, az első és második pún háború (Kr. e. 201-ig) – ezek közül a második sodorta Rómát történetének legnagyobb válságába. Ha fenyegető veszélyt akarunk jelezni, mai napig idézzük a rómaiak rémült kiáltását: *Hannibal ante portas* – Hannibal a kapuk előtt! Lorient ezen is túltett, midőn alliteráló filmcímet alakított belőle: *Pappa ante portas*. Szó szerint különben – ha Liviust idézzük – a kifejezés így hangzik: *Hannibal ad portas*.⁷

Az első pún háború után vált az addig görög Szicília Kr. e. 241-ben római provinciává. * Ezt követte Szardínia és Korzika. A második háború Hispánia meghódításával végződött, ahol nyomban két provincia jött létre. Ezután jött a Kelet, Görögország és Kis-Ázsia birtokbavétele, Macedonia és Asia megnevezésű provinciákkal. Pydna közelében, a makedóniai Perseus felett Kr. e. 168-ban aratott győzelem jelentős fordulatot hozott. Rómában megjelent a görög civilizáció és a keleti *dolce vita*. Ezt megelőzően történt az Alpoktól délre fekvő Gallia (*Gallia Cisalpina*) meghódítása. A harmadik pún háborúban Karthágót földig rombolták, és létrehoztak Africa néven egy újabb tartományt.

Az imperialista hódításokkal kapcsolatban a rómaiaknak nem voltak erkölcsi fönntartásai. Bár abban az időben még nem élt bennük a gondolat, hogy hivatottak lennének az egész világ feletti uralomra, meg voltak győződve, hogy igazságos háborúkat – *bella iusta* – folytatnak, melyekben saját és szövetségeseik tulajdonát, területeit védik. Egy athéni filozófus, Karneadész ezt másképp látta. Kr. e. 155-ben azt magyarázta a rómaiaknak, hogy Romulus ősoleg kunyhóiba kellene visszavonulniuk, ha újból az igazság alapjaira szeretnék építeni életüket.⁸ Nem hallgatták szívesen szavait, s hazaküldték.

---

* A provinciák – *provinciae* – Itálián kívüli államok, lakói nem római polgárok, de kormányzásukat Róma intézi, s adót kell fizetniük. A mi provinciális szavunknak már más a jelentése.

Karthágó lerombolásával vette kezdetét – római történészek szerint – az az erkölcsi züllés, amely száz éven át, Kr. e. 133 és 31 között szociális feszültségekhez és polgárháborúkhoz vezetett. *Luxuria* (kicsapongás) és *avaritia* (fösvénység) – ezt a két főbünt ostromozták a leggyakrabban. Róma terjeszkedését viszont mindez nem fékezte meg. Kr. e. 121-ben jön létre a *Gallia Narbonensis*nek nevezett tartomány. Ezt egyszerűen *provinciának* hívták – megfelel a mai francia Provence-nak. Még jelentősebb a Kr. e. 89-es év, amikor Italia minden lakosa megkapta a polgárjogot. A polgárjog újabb bővítésre csak Kr. u. 212-ben került sor, amikor Caracalla császár a birodalom minden szabad polgárát ebben a méltóságban részesítette. Kr. e. 69 és 64 között keleten hoztak létre újabb tartományokat. Ekkor alakult Creta, Cilicia, Syria (együtt Iudaeával), Pontus és Bithynia.

Különösen Pompeius volt az, aki keleten látványos győzelmekkel tágította ki a birodalom. Ő az egyetlen, aki a rómaiaktól a *Magnus* jelzőt kapta: Pompeius Magnus. Ugyanakkor Caesar nyugat felé vezette katonáit, Gallia Narbonensisből kiindulva egész Galliát meghódítja – kivéve természetesen Asterix & Co. legyőzhetetlen falucskáját. Ennek az alapjában véve jogtalan háborúnak irodalmi lenyomata, a *De bello Gallico*, az egyik legsikeresebb, bár mindig vitatott iskolai olvasmány – persze erről a sikerről Caesar aligha mert álmodni is. Fogadott fia, a későbbi Augustus császár évek múltán újabb provinciákkal gazdagítja a birodalmat: Aegyptusszal, Cyprusszal és Galatiával. Két mostohafia, Tiberius és Drusus pedig Kr. e. 15-ben egy nevezetes alpesi hadjáratban a későbbi Raetia és Vindelicia hódítóivá váltak.

Sajnos nem tudjuk pontosan, melyik évben vált Raetia – a mai Bajorország elődje – provinciává. Azt sem tudjuk, hogy vajon első fővárosa Cambodunum (Kempton) vagy Augusta Vindelicum (Augsburg) volt. Az viszont nem kétséges, hogy (a) Münchenről nem lehetett szó, hiszen ezen város alapításának éve Kr. u. 1158; továbbá (b) Augsburg kétezere éves fennállásának